

SZEKULARIZÁCIÓ ÉS MULTIKULTURALIZMUS KÖZÖTT*

I

1995 májusában született a német Szövetségi Alkotmánybíróság döntése a fészületek használatáról az állami iskolák osztálytermében. A döntésnek szinte példátlan társadalmi és politikai visszhangja volt Németországban. Az alkotmányjogi eljárás során, amelyet egy diák és szülei kezdeményeztek, az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az a hatósági előírás, amely szerint egy állami általános iskola osztálytermében fészületet vagy keresztet kell tartani, sérti a vallásszabadság és a vallási semlegesség elveit.¹

Az egyik ok, ami miatt a döntés németországi visszhangja ilyen erős volt, az az, hogy korábbi alkotmánybírói döntésekből arra lehetett következtetni, hogy másfajta döntés születik majd, olyan, amely szerint elfogadható marad fészületek vagy keresztet használat az osztálytermekben. Néhány évvel korábban ugyanis az Alkotmánybíróság úgy foglalt állást, hogy a bírósági tárgyalótermekben fészületek kifüggesztése csak egészen különleges körülmények között sérti az alkotmányt. Egy konkrét esetben egy felperes, egy zsidó származású személy, egyes, a zsidóság ellen a történelem során elkövetett cselekményekre hivatkozva, megtagadta a bírósági eljárásban való részvételt, mivel az, úgymond, „a kereszt árnyékában” zajlott. Az Alkotmánybíróság döntésében akkor úgy foglalt állást, hogy az esetek nagy többségében a fészület vagy a kereszt használata a bírósági tárgyalótermekben nem sérti az ott tartózkodók jogait, mivel nem teszi kötelezővé az azonosulást sem azzal, amit azok jelképeznek, sem más magatartással.² Ebben az összefüggésben az Alkotmánybíróság utalt arra, hogy a közigazgatás más területein másfajta döntés is elképzelhető lenne, hiszen valamely kisebbség amaz igénye, hogy ne lehessen közszemlére tenni fészületeket, összeütközésbe kerülne a több-

ség azon igényével, hogy fészületek igenis megtalálhatók legyenek bizonyos nyilvános helyeken.³

Az iskolai közös imádkozásról szóló döntésében az Alkotmánybíróság a többség igényének adott helyet. Alkotmánybírói állásfoglalást azért kértek, mert egy bizonyos iskolában, a többség akaratával szembeállva, a szülők és a diákok egy kisebbsége elutasította a kötelező iskolai imát. A bírósági állásfoglalás szerint, mivel a kormányzat teljes mértékben felügyelete alá vonta az iskolarendszert, helyesen cselekedett, amikor lehetővé tette, hogy a szülők, a tanárok és a diákok gyakorolják vallásszabadságukat az iskola falai között. Eszerint a vallásszabadság pozitív és negatív értelmezése közötti konfliktusokat – vagyis azt, hogy egyesek igényelték az imát, míg mások nem – ugyanúgy kell tolerálni és feloldani az iskolákban, mint az iskolákon kívül. Ennek megfelelően azok, akik azt igénylik, szabadon felállhatnak, és imádkozhatnak, míg a többieknek joguk van ülve maradni és az imától tartózkodni, vagy egyszerűen később bejönni az iskolába.⁴

Felmerül mindezek alapján a kérdés – az eddigi alkotmánybírói döntések logikáját folytatva –, hogy ha a fészület kifüggesztése nem követel azonosulást az általa jelképezett tartalommal, és amennyiben kifüggesztését a többség igényli, és feltéve, hogy az Alkotmánybíróság olyan döntést hozott volna, hogy kifüggesztésére úgy kerüljön sor, hogy ne legyen folyamatosan látható elől, a tábla fölött, hanem függjön az osztály hátsó falán, hogy ne okozzon tartós lelki megterhelést az azt ellenző kisebbség számára – nem az lett volna-e logikus, ha az Alkotmánybíróság úgy dönt, hogy a fészület kifüggesztése az iskolákban ugyanúgy elviselendő, mint a kötelező ima?

A fészület iskolai kifüggesztéséről szóló alkotmánybírói döntést kommentálva néhány külföldi újság azt írta, hogy a németországi szekularizáció egy

* Jelen tanulmány eredeti német nyelvű változatát a szerző Gerd Röllecke professzornak ajánlja, és a professzor 70. születésnapja alkalmából kiadandó kötetben jelenik meg. A kötet címe: *Die Vielfalt der Rechtsordnung (A jogrendszer többdimenziós mivolta)* lesz, és a Kohlhammer Verlag adja ki 1997 folyamán.

késői kiterjesztését látjuk, amelyet, más országokkal összehasonlítva, tekinthetünk megkésett lépésnek is. Bár a német Alkotmánybíróság döntése a fészületek iskolai közszemlére helyezéséről nem követi a korábbi német alkotmánybírósági esetjogot, szervesen következik a német társadalom fejlődésének irányából. Ami a fészületek kihelyezését illeti a bírósági tárgyalótermekben, ez a megengedő alkotmánybírósági döntés ellenére is alig fordul elő mostanában. Mi több, annak ellenére, hogy az Alkotmánybíróság törvényesnek mondta ki az iskolai imát, ezzel a joggal igen ritkán élnek manapság. Ehhez a fejlődési irányhoz illeszkedik tehát a fészületek kitiltása az osztálytermekekből. Még az is lehetséges, hogy a fészületek akkor is elvesztették volna létjogosultságukat az osztálytermekekben, ha az Alkotmánybíróság másfajta döntést hozott volna. Hiszen nincs valódi funkciója a fészületnek sem a bírósági tárgyalóteremben, sem az osztályteremben, de nincs az imának sem az iskolában. A múltban volt, mivel jelenlétüket adottságként fogták fel. Éppen a sajtó által részletesen tárlt jogi konfrontáció – melynek nyomán tárgyalássorozatra került sor az iskolaszékeknél, a szülői munkaközösségeknél, a tanári szervezetekben, sőt még a parlamentben is – hozott gyökeres változást e kérdésben: a fészület kifüggesztését az osztályteremben ezután már senki sem tekintheti magától értetődőnek. E folyamat pedig a szekularizáció, vagyis az, hogy többé nem tekinthető adottnak egy jelenség egyházi és világi egysége.

A fészületről született alkotmánybírósági döntés hű kifejeződése ugyan egy átfogó társadalmi tendenciának, némileg zavarbaejtő az a felháborodás, amelyet Németországban kiváltott. Az a látszólag kézenfekvő magyarázat, hogy a döntés indulatos visszhangját konzervatív politikusok populista céljaik elérése érdekében provokálták ki, nem kielégítő. Nem magyarázza meg például azt, hogy önmagában egy ilyen, a fészület iskolai kifüggesztésével foglalkozó döntés hogyan válhat ki ilyen erőteljes reakciót és ekkora felháborodást. A német újságoknak küldött nagyszámú felháborodott olvasói levél elolvasása és elemzése után megállapítható, hogy az azokban megfogalmazott indulatok igazi, széles körben tapasztalható és mélyen érzett félelmeket fejeztek ki. Ezek a félelmek kapcsolódnak egy olyan másik folyamathoz, amely egy időben zajlik a fent említett szekularizációval. A szekularizáció szó azt sugallja, hogy a vallás fokozatosan eltűnik az állami, társadalmi és így az oktatási

szférából is. A valóságban azonban kétirányú folyamat tanúi vagyunk. A vallásos érzelmek és szokások befolyása egyrészt csökken, másrészt azonban nő – és ez utóbbi jelenség nyomot hagy a jogalkotáson is.

E tekintetben célravezető utalnom a német Szövetségi Közigazgatási Bíróság ama döntésére,⁵ amely szerint azt a zsidó gyermekeket hagyományosan megillető jogot, hogy szombaton ne menjenek iskolába, kiterjesztik olyan más vallású gyermekekre is, akiknek a vallása előírja a szombati sabbath vagy más ünnepnap megtartását. De hadd említsem a Szövetségi Közigazgatási Bíróság egy másik rendelkezését⁶ is, amely a mohamedán iskolás lányokat felmenti a koedukált úszásórák látogatása alól. Első fokon a területileg illetékes közigazgatási bíróság megállapította, hogy a mohamedán lányoknak is részt kell venniük a tornaórákon, de joguk van olyan ruházatot viselni, amely „elrejtje testük körvonalait, de lehetővé teszi a sporthoz szükséges testmozgást”, emellett viselhetnek fejfedőt⁷ is. Egy mohamedán iskolás lány fellebbezett ez ellen a döntés ellen a Szövetségi Közigazgatási Bíróságnál. Azzal érvelt, hogy „még ilyen ruházatban is láthatók maradnak testének körvonalai, ráadásul esetleg elvesztheti fejfedőjét”. Ezenkívül arra kényszerül, hogy a tornaóra során néznie kell, ahogy a fiúk rövid és testhezálló sportruházatban végzik gyakorlataikat – „amit neki nem szabad”. A Szövetségi Közigazgatási Bíróság a fellebbezésnek helyt adott azzal, hogy a leány vallásszabadsága csak abban az esetben biztosítható, ha felmentik a testnevelési órák látogatása alól.⁸

Arról nem született még döntés, hogy mohamedán iskolás leányok hordhatnak-e fátyolt az osztályteremben. E kérdés körül politikai vita kerekedett Franciaországban 1989-ben és 1990-ben. Ennek nyomán a Conseil d'Etat (a Központi Közigazgatási Bíróság) kötelező jelleggel nem bíró állásfoglalást adott ki, miszerint a diákok megjelenhetnek a vallásukra utaló ruhadarabbal vagy más tárggyal az osztályteremben, feltéve, hogy azok nem akadályozzák az oktatást.⁹ Ez

az általánosságban megfogalmazott állásfoglalás Franciaországban nem szüntette meg a kérdés körül kialakult vitát. A kérdés előbb-utóbb Németországban is napirendre kerül majd. Az úszásórákra és tornaórákra vonatkozó fenti döntések alapján érzésem szerint a fátyolviselés is megengedetté válik majd a vallásszabadságra való hivatkozással.

De nemcsak a diákok hozzák be a vallásos érzelmeket és szokásokat az iskolába. Előfordul, hogy

A SZEKULARIZÁCIÓ SZÓ AZT SUGALLJA, HOGY A VALLÁS FOKOZATOSAN ELTŰNIK AZ ÁLLAMI, TÁRSADALMI ÉS ÍGY AZ OKTATÁSI SZFÉRÁBÓL IS. A VALÓSÁGBAN AZONBAN KÉTIRÁNYÚ FOLYAMAT TANÚI VAGYUNK. A VALLÁSOS ÉRZELMEK ÉS SZOKÁSOK BEFOLYÁSA EGYRÉSZRŐL CSÖKKEN, MÁSRÉSZRŐL AZONBAN NŐ – ÉS EZ UTÓBBI JELENSÉG NYOMOT HAGY A JOGALKOTÁSON IS.

maga az állam teszi ezt: Németországban Észak-Rajna-Vesztfália döntött elsőként úgy, hogy bevezeti a mohamedán vallásoktatást, és azóta több más szövetségi állam is követte példáját.¹⁰ Ugyanakkor Észak-Rajna-Vesztfália arra törekszik, hogy hatékonyabban ellenőrzése alá vonja – sőt egyes esetekben be is tiltsa – az olyan, mohamedán szervezetek által finanszírozott Korán-iskolákat, ahol hét-tizenhat éves gyermekek részesülnek vallásos nevelésben, esetenként bentlakásos formában.¹¹

Éppen a fent vázolt két ellentétes folyamat időbeni egybeesése ad okot arra az aggodalomra, amelyet az Alkotmánybíróság feszülettel kapcsolatos döntése keltett. Minek vagyunk itt valójában a tanúi: kizárjuk a keresztényi és európai értékeket a közéletből és az oktatásból a célból, hogy teret adjunk mohamedán vagy bizonyos szektákhoz kapcsolódó értékeknek? Feladjuk a nyugati orientációt valami más érdekében? Ilyen körülmények között milyen kulturális identitást hagyományozunk gyermekeinkre?¹²

A feszülettel kapcsolatos döntést követő felháborodás sok esetben rövidlátó, vaskalapos vagy idegengyűlölő nézeteket hozott felszínre. Emellett azonban kifejezett egy tényleges problémát is. Hadd magyarázzam meg, mire gondolok. Ehhez példaként azt az esetet említem, hogy mohamedán iskolás lányoknak részt kell-e venniük úszás- és testnevelésórákon. Több olyan tanárral beszéltem, aki szerint egyes mohamedán iskolás lányoknak komoly vallási konfliktusokat okoz, hogy részt kell venniük ilyen tanórákon. Ugyanakkor többen vannak azok a mohamedán iskolás lányok, akik szívesen részt vennének az ilyen órákon, mert ki szeretnének törni ama keretek közül, amelyekbe családjuk mohamedán hagyományai szorítják őket. Sőt úgy érzik, magukra hagyja őket az iskola azzal, hogy nem kívánja meg részvételüket a sportfoglalkozásokon. Amennyiben az iskola megkövetelné részvételüket, teljesülhetne a vágyuk, hogy részt vegyenek az ilyen foglalkozásokon még szüleik tiltakozása ellenében is. Mindaddig, amíg szüleik hivatkozhatnak arra, hogy az iskolák tiszteletben tartják a szülők ez irányú kívánságát, a lányoknak nincs esélyük arra, hogy teljesüljön a részvételre vonatkozó vágyuk. Feltehető éppen ezért a kérdés: azzal, hogy az állam felmenti az iskolás lányokat a testnevelési foglalkozások látogatása alól, valóban a vallásszabadságot védi-e, avagy egy csoport összetartását, hagyományait és „gettóját”. Összeegyeztethető-e ez a magatartás a férfiak és nők jogegyenlőségével, amelynek biztosítása a világi állam kötelessége? Ahhoz, hogy e kérdést megválaszolhassuk, meg kell vizsgálnunk, hogy melyek egy világi állam feladatai a vallásoktatással kapcsolatban. Jelenti-e azt is a vallásszabadság, hogy a Korán-iskolák a kormányzat felügyelete és

korlátozása nélkül támadhatják a nyugati értékeket és hagyományokat? A kormányzatnak jogában áll-e, némi kötelessége-e mohamedán vallásoktatást kezdeményezni az iskolákban anélkül, hogy megsértené az oktatás egészének értékrendszerét egy olyan helyzetben, amikor a mohamedán vallásoktatást a iszlám csoportok nem is követelték?

Amikor az állam és az iskola ilyen kérdésekkel találja magát szembe, két ellentétes irányú társadalomfejlődési tendenciának kell megfelelnie. Az egyik a szekularizáció irányába mutat, vagyis afelé, hogy a vallás egyre inkább kiszoruljon a közéletből. A másik a multikulturalizmus fejlődését szorgalmazza. Ez utóbbi azt jelenti, hogy olyan csoportok jelentek meg, amelyek identitása és összetartása valláshoz, szektához vagy egyazon etnikumhoz való tartozáson alapul; identitásuk és összetartásuk egyidejűleg táplálkozik az etnikumhoz és egy bizonyos valláshoz való tartozásból. Századunk utolsó éveiben a hagyományos nyugati kultúrák, amelyek mára a keresztény befolyás ellenére szekularizáltakká váltak, szembe találják magukat a vallásosság világméretű reneszánszával és jelentős népcsoportok migrációjával, aminek következtében területükön más kultúrákhoz kapcsolódó lakossági csoportok jelennek meg. A politika és a jog egyelőre nem készült még fel arra, hogy miként bánjon velük. Milyen az ideális multikulturalitás, amelyet egy modern társadalomnak el kell fogadnia? Legyen Berlin Kreuzberg kerületében hivatalos nyelv a török is; váljon a spanyol az Egyesült Államok második hivatalos nyelvévé? Nézze az állam tétlenül, avagy avatkozzon be, amikor területén gyermekes családok aszámokba és más, külön közösségekbe vonulnak vissza, és olyan vallási normák szerint élnek, amelyek egyáltalán nem egyeztethetők össze az alkotmányainkban megfogalmazott eszmékkel, a szabadságjogokkal és az egyenlőség eszméjével? Helyesen vagy helytelenül cselekszik az Egyesült Államok azzal, hogy fokozatosan feladja az „olvasztótégely” ideológiáját, és egyre kevésbé fogalmazza meg célként, hogy egységes angolszász világi kultúrává alakítsa át a különböző kulturális háttérrel területére folyamatosan beáramló népcsoportokat, sőt elfogadja az egymás mellett élő és egymástól egyre távolodó kultúrák pluralitását?

Azok a németországi jogi problémák, amelyeket e tanulmány elején felvettem, általánosak: minden szabad és alkotmányos állam találkozik velük. E helyütt nem kívánok foglalkozni az egyes országok közötti különbségekkel, amelyek külön témául szolgálhatnának: például az Egyesült Államokban jobban elkülönül az állam és az egyház; Németországban, szemben az Egyesült Államokkal, az alkotmány kötelezővé teszi az iskolákban a vallásoktatást; Németországban az

állam nagyobb mértékben ellenőrzi az egyházi iskolák működését, mint az Egyesült Államokban; a magániskolák és az állami iskolák kapcsolata egészen más az Egyesült Államokban, mint Németországban stb. Ehelyett azt vizsgálom meg, miképpen ütközik a szekularizáció tendenciája a kialakulóban levő multikulturalizmussal. Így választ adhatunk arra a kérdésre, hogy milyen mértékű multikulturalizmust tarthatunk elfogadhatónak. Ezenkívül újabb szempontokat kaphatunk ahhoz is, hogyan oldhatók meg az oktatási szférának a tanulmány elején említett gondjai.

II

A szekularizáció és a multikulturalizmus közötti valóságos kapcsolat gondjaival annak kapcsán szembesültünk, hogy konkrét eseteken vizsgáltuk a vallás és az iskola viszonyát. A multikulturalizmusnak két típusát különböztethetjük meg: multikulturalizmus mint elkülönülés, és multikulturalizmus mint differenciálódás. Multikulturalizmusról mint differenciálódásról akkor beszélhetünk, amikor új formák és struktúrák jelennek meg a vallás és a kultúra társadalmi szférájában anélkül, hogy bárki is megkérdőjelezné a társadalmi differenciálódás létjogosultságát. Ezzel szemben a multikulturalizmus mint elkülönülés párhuzamosan létező és egymással szemben álló kulturális egységeket jelent, amelyeknek mind saját etnikailag vagy vallásilag meghatározott oktatási, kulturális és gazdasági rendszerük van, és esetleg még politikai autonómiát is élveznek. Leegyszerűsítve, a multikulturalizmus mint elkülönülés a gettót jelenti, míg a multikulturalizmus mint differenciálódás olyan társadalmat jelent, amely nyitott, sokszínű, és több hangon szólal meg. A multikulturalizmus mint differenciálódás jól megfér a szekularizációval, ugyanakkor a multikulturalizmus mint elkülönülés ellentmond mind a társadalmi differenciálódásnak, mind a társadalmi integrációnak.

Vissza-visszatérő kérdés az alkotmányos szabadságjogok értelmezése kapcsán – nemcsak az iskolák ügyében, hanem általában is –, hogy azok milyen mértékben garantálják a multikulturalizmust. Milyen mértékben védik például olyan új vallások és szekták vallásszabadságát, mint amilyen a rastafarianizmus, amely szerint vallásos élmény a hasis csoportos szívá-

sa, vagy az Isten Gyermekai, akik arra tanítják tagjait, hogy teljes mértékben szakítsanak családjukkal, barátaikkal és munkatársaikkal? Belefér-e a vallásszabadságba a női nemi szerv rituális megcsonkítása? Joguk van-e olyan európai cigánycsoportoknak vagy amerikai bennszülött törzseknek, amelyek befogadják azokat a nőket, akik beházasodnak a csoportba, de kivetik maguk közül és megfosztják a közös vagyomból rájuk eső résztől azokat, akik a csoporton kívülre házasodnak, védelmet követelni maguknak mint etnikai kisebbségeknek az egyenlőség elve alapján? Vajon elfogadhatja-e egy tett magyarázatként a büntetőbíró, amikor például egy gyilkos azt mondja, hogy családja tisztességét kellett helyreállítania – ami egyes helyeken lehet, hogy elfogadott gyakorlat –, vagy amikor egy olyan férfi, aki nőt zaklatott vagy megerőszakolt, tettét azzal indokolja, hogy a nő biztatta őt – ami esetleg bevett magyarázat abban a kultúrkörben, ahonnan a férfi származik.

A példákat még lehetne tovább sorolni. A megfelelő válasz az így felmerülő kérdésekre az, hogy minden egyes esetben meg kell vizsgálni, vajon a védelmet igénylő multikulturalizmus az elkülönülés multikulturalizmusa vagy a differenciálódásé. Amennyiben – mint például az Isten Gyermekai szekta vagy a fenti cigánycsoport esetében – az érintettek célja az, hogy a többségi társadalommal párhuzamos és azzal szemben álló világot hozzanak létre, akkor a polgárjogi védelem nem jár. Ezzel szemben olyan vallási szertartások esetében, amelyek ugyan különböznek azoktól a normáktól, amelyeket megszoktunk, de amelyek vallási szertartás mivoltukban nem bírják rá az érintett csoport tagjait, hogy eltávolodjanak vagy szembekerüljenek a többségi társadalommal – nos, ilyen esetben ezeket el kell fogadni. Véleményem szerint gyilkosság, zaklatás vagy nemi erőszak esetében a bűnösség kérdésének eldöntésekor nem vehetők figyelembe az emberi alapjogok vagy az az elv, hogy védeni kell a multikulturalizmust. Ehelyett egyedileg kell megvizsgálni, hogy az elkövető bűnös-e. A multikulturalizmust mint szempontot figyelembe kell ugyanakkor venni a női nemi szerv rituális megcsonkítása esetén. Ilyenkor még az az érv is elhangozhat, hogy a differenciálódással járó multikulturalizmussal van dolgunk és nem az elkülönülést szolgáló multikulturalizmussal. Ennek ellenére az én vélekedésem szerint ebben az esetben nem indokolt a val-

lásszabadság védelméről beszélni, hiszen az érintett leánygyermek testi épsége, sőt élete kerülhet veszélybe. E megjegyzésem is azt mutatja, hogy én a kérdéshez a gyakorlati megfontolások alapján közelítek.

Szerintem az iskolák fentebb említett problémáihoz is ilyen gyakorlatiasan kellene viszonyulnunk. Amennyiben így teszünk, máris nem tűnik olyan nagy problémának, ha egyes iskolás gyerekek nem járnak iskolába szombatoként; ha egyesek fejfedővel, mások anélkül ülnek az osztálytermekben; ha egyesek részt vesznek a közös imában, mások nem; ha egyesek katolikus, mások protestáns, megint mások pedig mohamedán hittanórára járnak; ha egyesek testnevelési órán testhezállók trikót és nadrágot, míg mások laza tréningruhát és fejfedőt hordanak. Gond csak akkor keletkezik, ha az oktatásra és a képzésre olyan Korán-iskolában kerül sor, amely tanításaival szemben áll a többségi társadalom iskoláival, és ahol olyan vehemenciával igyekeznek a tanulókat ideológiailag befolyásolni, hogy mire az állami iskolai órák hallgatására kerül sor, teljesen kimerültek és elutasítók lesznek. Az is gondot okoz, amikor bizonyos diákok felmentést kérnek egyes órák látogatása alól. Az ilyen felmentéseket a legszükségesebb minimum szintjén kell tartani. Én még azt is túlzásnak tartom, amikor a német Szövetségi Közigazgatási Bíróság a fentebb említett módon felmentést adott az úszásórák látogatása alól.

A tanulmány végére tehát visszatértünk kiindulási pontunkhoz, a németországi jogalkalmazáshoz. Elképzelhető, hogy az olyan világméretű problémákat, hogy a szekularizációt és a multikulturalizmust az állam és a társadalom hogyan képes tolerálni, az indokoltnál nagyobb mértékben, német és európai szemüvegen át vizsgáltam. Az, ahogyan Németországban és Európa többi részén az állam és a társadalom szerepét értelmezik, feltehetően nagymértékben befolyásolja az iskolák szerepének német és általában európai megítélését, ugyanúgy, ahogyan az állam és a társadalom amerikai értelmezése másként alakítja az iskola szerepének amerikai felfogását, valamint azt, hogy megállapítsa a szekularizáció és a multikulturalizmus közötti optimális kapcsolatot. A jövő mutatja majd meg, hogy ezeknek a témáknak a megítélése milyen irányt vesz.

A kérdést úgy tettem fel, hogy – figyelembe véve hagyományainkat, valamint a szabadságról és az egyenlőségről kialakított eszméinket – miként kezeljük a multikulturalizmus felé haladó társadalmunk problémáit. A kérdés tehát nem úgy merült fel, hogy a multikulturalizmus felé haladó társadalomban megfogalmazódó elvárások és követelmények hogyan változtassák meg hagyományainkat és eszméinket. Természetesen hozzá kell azt is tennem, hogy amikor új

problémák merülnek fel, nekünk is át kell gondolnunk saját hagyományainkat és azt, milyen irányban fejlődhetnek tovább eszméink. Le kell azonban szögezni, hogy az egyik a mérce, a másik pedig, hogy a mérce segítségével miként oldható meg egy probléma.¹⁵ Amennyiben ezt a viszonyt megbontjuk, feladnánk azt a szabadságot és egyenlőséget, amelyek a modern állam pillérei.

Sellei Iván fordítása

JEGYZETEK

1. 93 Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (A Szövetségi Alkotmánybíróság döntései. A továbbiakban: BVerfGE, ami itt és a továbbiakban a bíróság német nyelvű rövidítése, az előtte szereplő szám az ítéleteket tartalmazó kötetek sorszáma, az azt követő számok a döntés kezdő és aktuális oldalszámai – a szerk.), 1. o.
2. 35 BVerfGE 366., 375. o.
3. 35 BVerfGE 366., 376. o.
4. 52 BVerfGE 233., 241. o.
5. 42 Entscheidungen des Bundesverwaltungsgerichts (A Szövetségi Közigazgatási Bíróság döntései. A továbbiakban: BVerwGE), 128. o.
6. 94 BVerwGE, 82. o.
7. OVG Münster, RdJB 409. és 411. o. (1992.)
8. 94 BVerwGE, 82. és 89. o.
9. Lásd A. Spies: *Verschleierte Schülerinnen in Frankreich und Deutschland (Fátyolt viselő iskolás lányok Franciaországban és Németországban)*, NVwZ, 637. és következő oldalak (1993). Lásd még erről Michel Troper tanulmányát e számunkban. (A szerk.)
10. Lásd: H. P. Püssel és T. Nagel: *Islamischer Religionsunterricht und Grundgesetz (Iszlám vallásoktatás és az alaptörvény)*, EuGRZ, 497. o. (1985.)
11. OVG Münster, RdJB 346. és következő oldalak (1989).
12. E fejleményről és ennek különböző jogi értékeléseiről lásd még: J. Hellermann: *Der Grundrechtsschutz der Religionsfreiheit ethnisch-kultureller Minderheiten. Zwischen Gewährleistung religiös-kultureller Besonderheit und Bewahrung der allgemeinen Rechtsordnung (Az etnikai-kulturális kisebbségek vallásszabadságának alapjogi védelme. A vallási-kulturális sajátosságok biztosítása és az általános jogrendszer megtartása között)*. In: *Die bedrängte Toleranz. Ethnisch-kulturelle Konflikte, religiöse Differenzen und die Gefahren politischer Gewalt (A fenyegetett tolerancia. Etnikai-kulturális konfliktusok, vallási különbségek és a politikai hatalom veszélyei)*. W. Heitmeyer, R. Dollase és J. Vossen, szerk. 382. és következő oldalak (1996).
13. Lásd még J. Hellermann: *Der Grundrechtsschutz der Religionsfreiheit ethnisch-kultureller Minderheiten (Etnikai-kulturális kisebbségek vallásszabadságának alapjogi védelme)*. (15. lábjegyzet.) 394. és következő oldalak.